

УДК 343.214:340.132(477)

ГЕНЕЗИС СПЕЦІАЛЬНИХ НОРМ У ПАМ'ЯТКАХ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА, ЯКІ ДІЯЛИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Ірина СЕНЬ,

аспірант кафедри кримінального права та кримінології
юридичного факультету
Львівського національного університету імені Івана Франка

АНОТАЦІЯ

На підставі аналізу пам'яток кримінального права, які в різні історичні часи діяли на українських землях, простежується історична еволюція спеціальних норм у текстах законодавчих актів, а також з'ясовується час зародження та розвитку теоретичної думки про них на теренах нашої держави.

Ключові слова: генезис, спеціальна норма, кваліфікована, особливо кваліфікована, привілейована норми, спеціальний вид злочину, спеціальний склад.

GENESIS OF SPECIAL NORMS IN CRIMINAL LAW ACTS WHICH ACTED ON THE TERRITORY OF UKRAINE

Iryna SEN,

Postgraduate Student at the Department of Criminal Law and Criminology
of Faculty of Law of Ivan Franko National University of Lviv

SUMMARY

On the basis of analysis of criminal law acts, which were active on Ukrainian lands in different historical times, the historical evolution of special norms in the texts of legislative acts is traced, as well as the time of emergence and the development of theoretical thought about them on the territories of our state are found out.

Key words: genesis, special norm, qualified, especially qualified, privileged norms, special type of crime, special corpus delicti.

Постановка проблеми. Історичний метод пізнання є одним із найважливіших методологічних законів під час проведення дослідження у будь-якій галузі знань. Як стверджують автори підручника з організації та методики науково-дослідницької діяльності, вивчення історичного досвіду, визначення етапів становлення, розвитку об'єкта дослідження від часу виникнення до стадії вирішення завдання значно збагачує наукове дослідження, підтверджує достовірність його результатів і висновків [17, с. 55].

Актуальність теми. Система кримінального законодавства формувалася протягом тривалого часу. Століттями, постійно вдосконалюючись і поглиблюючись, кримінальне право досягало того стану, який ми спостерігаємо сьогодні [16, с. 36]. Це формування та розвиток стосуються й інституту спеціальних кримінально-правових норм.

Дослідження інституту спеціальних норм в історичному аспекті є дуже важливим питанням, оскільки лише вивчаючи й узагальнюючи досвід минулого, можна уникнути помилок і зробити достовірний прогноз на майбутнє [9, с. 1–2].

Стан дослідження. Слід зазначити, що наразі в Україні відсутнє комплексне дослідження інституту спеціальних кримінально-правових норм в історичній ретроспективі. Питання появи й еволюції цих норм лише мимохідь торкалися науковці у сфері історії держави та права, досліджуючи історію українського права загалом чи українського кримінального права зокрема. Певний вклад у дослідження цього питання зроблено в працях І.І. Бойка, І.Я. Терлюка, П.Л. Фріса.

Метою й завданням статті є простеження історичної еволюції спеціальних норм у текстах пам'яток кримінального права, які діяли на території України, а також з'ясування часу зародження та розвитку теоретичної думки про них на теренах нашої держави.

Виклад основного матеріалу. Щоб проаналізувати генезис спеціальних норм на теренах сучасної України, необхідно звернутися до ретроспективного аналізу тексту історичних пам'яток права, які в різні історичні часи діяли на території України.

Процес зародження вітчизняного права тривав більш ніж півтисячоліття – від перших зародків державності у східних слов'ян і принаймні до XI ст. Однак в епоху до «Руської Правди» право було усним звичаєвим і не знало жодних форм систематизації. Зразки окремих найдавніших кримінально-правових норм предків сучасних українців містяться хіба в текстах русько-візантійських договорів X ст., що виключає можливість їх системного аналізу [12, с. 3].

Узагалі в сучасній науці історії держави й права України утвердилася думка про те, що в цілому розвиток права на Русі здійснювався в напрямку створення писаних норм на основі звичаєвих, які за своєю формою мало чим від них відрізнялися [12, с. 4]. Яскравий приклад цьому – кодифікований юридичний збірник «Руська Правда», який є вільцем давньоруського права [4, с. 37], Коротка, Розширена та Скорочена редакції якої слугували підставою для здійснення правосуддя в кримінальних справах протягом декількох століть.

Складена в Київській державі в XI – XII ст. на основі звичаєвого права «Руська Правда» стала першим відомим нам кодифікованим збірником давньоруських юридичних норм, який найповніше зберіг давні положення звичаєвого права Русі-України й може служити, за висловом М. Чубатого, «підручником для вивчення руського права» [12, с. 4].

Хоча правові норми в цьому джерелі викладені казуальним способом, під час їх аналізу вже можна знайти приклади виділення законодавцем спеціальних, зокрема кваліфі-

кованих, норм. Це було зумовлено насамперед жорсткою орієнтацією на соціальний статус особистості. Тому спеціальні норми в основному виокремлювалися залежно від станового та майнового становища винного та потерпілого [16, с. 42]. Ці норми ще не були виділені в окремі статті, частини чи пункти статей, але вже можна з упевненістю стверджувати про їх наявність.

Так, із загальної норми про вбивство виділена спеціальна норма за ознакою потерпілого, зокрема його соціального становища: «Коли уб'є муж мужа, то помститися має брат убитого, чи батько або син, або брат старшого сина, або інші брати. Якщо не буде кому звершити кровну помсту, то внести 80 гривень, коли вбитим буде князів муж чи княжого тіуна. Якщо вбитим буде горожанин, чи гридень, чи купець, чи боярський тіун, або мечник, або ізгой, або новгородець – то 40 гривень сплатити за нього» [10, ст. 1]. Норма про вбивство княжого мужа чи княжого тіуна в сучасному розумінні є кваліфікованою нормою про вбивство, виділеною за ознакою потерпілого, яка передбачає більш сувору відповідальність порівняно із загальною нормою про вбивство інших осіб (горожанина, чи гридня, чи купця, чи боярського тіуна, або мечника, або ізгоя, або новгородця).

За тяжкістю наслідків, що настали, виділена спеціальна норма «якщо ударити мечем». Так, цю норму можна вважати кваліфікованою в разі смерті людини: «Якщо вдарить мечем не на смерть, то має заплатити 3 гривні продажі, а потерпілому – гривню за рану, як лікувальне. Коли ж уб'є на смерть, то платити віру» [10, ст. 18, 20].

Кваліфікована норма «про крадіжки» виділена за суб'єктом злочину (кількісним складом злочинців): «Коли краде в хліві чи в домі, то якщо буде один – платити йому 3 гривні й 30 кун, а буде злодіїв багато, то всім платити по 3 гривні й 30 кун» [10, ст. 32]. Щодо крадіжки коня, то ця норма кваліфікована за предметом злочину: «Якщо вкрадуть княжого коня й наявного не буде, то платити за нього 3 гривні, а за інших по 2 гривні» [10, ст. 35].

Таким чином, хоча побудова норм у «Руській Правді» ще не дозволяє чітко простежити використання спеціальних (зокрема кваліфікованих) норм, однак змістовно такі норми вже були наявні в тексті цієї пам'ятки права України-Русі.

На західноукраїнських землях спадкоємицею Київської Русі стала утворена в 1199 р. Галицько-Волинська держава [8, с. 273]. У період її існування кримінальне право мало чим відрізнялося від руського, адже головним джерелом писаного князівського права залишалася «Руська Правда» [1, с. 79]. Проте крім «Руської Правди», у сфері кримінального судочинства діяло також усне звичасве та писане князівське право [1, с. 91–92].

На жаль, у збережених поодиноких документах юридичного характеру, які належать до доби Галицько-Волинської держави, немає норм кримінально-правового характеру. Окремі відомості щодо змісту кримінально-правових норм того часу можна віднайти лише в літописах [16, с. 45]. Із цих відомостей уже можна зробити висновок про виділення кваліфікованих і привілейованих норм у цей період. Так, виділялися норми, кваліфіковані за такими ознаками, як учинення злочину щодо жінок, батьків, способом, небезпечним для всієї громади, а також привілейовані – учинення злочину у стані крайньої необхідності, необхідної оборони, під примусом тощо [1, с. 91–92].

Із 1387 р. Галичина перебувала в складі Польського Королівства, у зв'язку з чим на її територію поширили свою чинність основні джерела права Польського Королівства [1, с. 96–97]. Вони мали становий характер, відображали переважно інтереси шляхти, тому життя, здоров'я та майно феодалів перебували під особливою охороною права

[1, с. 144, 153, 159]. Як наслідок, спеціальні норми (які передбачали кваліфіковані склади злочинів) виділялися переважно за ознаками суб'єкта злочину та потерпілого. Так, убивство селянином шляхтича тягло за собою суворішу кару, ніж убивство шляхтичем шляхтича. Кваліфікуючими ознаками також можна назвати рецидив злочинів (третє засудження), який обтяжував покарання за крадіжку або грабіж, затримання на місці злочину або затримання з речовим доказом [1, с. 144, 154].

Із другої половини XIV ст. значна частина українських земель була приєднана до складу Великого князівства Литовського. Головною особливістю того періоду в правовій сфері було домінування руського звичасвого права та «Руської Правди». Згодом, починаючи з XV ст., під впливом загальної кодифікаційної тенденції в більшості східноєвропейських держав у Великому князівстві Литовському було укладено Судебник Казимира 1468 р., а також Перший (1529 р.), Другий (1566 р.) і Третій (1588 р.) Литовські Статути [1, с. 193–194]. Їх укладення вважають найбільшим здобутком у процесі систематизації права українського середньовіччя [12, с. 10–11].

У Судебнику князя Казимира Ягайловича 1468 р. теж можна натрапити на диференціацію норм за ступенем тяжкості. Так, норма про крадіжку (ст. 14 Судебника) кваліфікована за обсягом украденого: якщо вперше вкрадено менше полтини домашніх речей, то карати слід сплатою вина; а якщо більше полтини, то винуватця повісити [6, с. 50].

У трьох редакціях Литовських Статутів (1529, 1566 і 1588 рр.) теж можна простежити виділення спеціальних норм. Наприклад, у Статуті 1529 р. норми про вбивство вже навіть розділені залежно від потерпілого на окремі статті. Так, за вбивство «путного человека» був передбачений штраф у розмірі 12 рублів, за «бортника» – 8 рублів (ст. 1). У ст. 3 передбачалася відповідальність за вбивство «тивуна й пристава» (за їх убивство слід було сплатити 12 рублів). У ст. 4 передбачений штраф у 10 кіп грошей за вбивство «мужика тягло», а за «паробка невольного» – 5 кіп грошей [18, с. 126].

Заслуговує уваги також розвиток магдебурзького права, яке з кінця XIII – початку XIV ст. почало поширюватися на українські землі. Надання українським містам магдебурзького права звільняло їх з-під дії польського та литовського права й упродовжувало німецьке право [1, с. 285–286].

Аналіз Саксонського зеркала – кодексу, складеного в XIII ст., – дає підстави стверджувати, що кримінально-правові норми в ньому не зазнали систематизації, а містилися в книгах земського та ленного права. Тому відсутність поділу на галузі права та розкиданість кримінально-правових норм утруднює аналіз його положень на наявність у ньому спеціальних норм.

Як приклад спеціальних норм, можна навести вбивство під час розбою та вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини [11, с. 189]. При цьому слід наголосити, що глибокої диференціації кримінальної відповідальності Саксонське зеркало не передбачало, тому в ньому не містилося великої кількості спеціальних кримінально-правових норм.

Більш детально регулюються кримінально-правові відносини в затвердженій у 1532 р. «Кароліні», яка містила виключно норми кримінального та кримінального процесуального права. Так, окрім простого виду вбивства, у цьому акті виділяються такі спеціальні норми про вбивство, як вбивство за допомогою отрути чи зілля [5, ст. CXXX] і вбивство жінкою своєї дитини, яка вже отримала життя й сформувалася [5, ст. CXXXI]. Також розрізняли випадкове вбивство та вбивство в гніві [5, ст. CXXXVII], які по своїй суті є привілейованими нормами, а також умисне вбивство осіб вищого достоїнства, свого власного господаря (сеньйора), між подружжям або близькими ро-

дичами [5, ст. СXXXVII], що є кваліфікованими нормами про вбивство.

Диференційованою була також відповідальність за крадіжку. Залежно від характеру й ступеня суспільної небезпеки крадіжки поділялися на такі види:

– легка – вартістю менше ніж 5 гульденів, якщо при цьому злочин не був помічений до того, як досяг свого сховища, а також якщо він не вчиняв злому й не залізав (у приміщення), а вкрадене коштує не менше 5 гульденів [5, ст. CLVII];

– більш тяжка – якщо під час крадіжки вартістю менше 5 гульденів злочин застали раніше, ніж він досяг свого сховища, і він викликав сум'яття або заподіяв шкоду, хоча під час крадіжки й не вчиняв злому й не залізав (у приміщення) [5, ст. CLVIII];

– ще більш тяжка небезпечна крадіжка (умисна крадіжка зі зломом або вторгненням або вчинена зі зброєю) – якщо злочин для крадіжки влізе або шляхом злому проникне в чис-небудь житло або сховище, або піде на крадіжку зі зброєю, маючи намір поранити того, хто чинитиме йому опір [5, ст. CLIX];

– крадіжка втретє [5, ст. CLXII];

– крадіжка, учинена малолітнім (у віці менше 14 років) [5, ст. CLXIV];

– крадіжка священних і освячених предметів в освячених чи неосвячених місцях [5, ст. CLXXI].

Описана вище більш тяжка крадіжка є кваліфікованою нормою щодо легкої крадіжки, кваліфікуючою ознакою якої «Кароліна» прямо називає «згадане сум'яття й спокою» [5, ст. CLVIII]. Кваліфікованою також є крадіжка священних і освячених предметів в освячених чи неосвячених місцях. Натомість норми про умисну крадіжку зі зломом або вторгненням або вчинену зі зброєю та про крадіжку, учинену втретє, містять особливо кваліфіковані склади злочинів. Крадіжка, учинена малолітнім, є привілейованою нормою.

Таким чином, після входження українських земель до складу Польського Королівства та Великого князівства Литовського на їх території поширювалася дія польсько-литовських правових актів, а в містах, які користувалися правом міського самоврядування, – німецьких актів. Виняток становила правова система запорізького козацтва, яка базувалася на старовинних звичаях, що визначалися «словесним правом і здоровим глуздом» [16, с. 46]. Із моменту утворення в 1553–1554 рр. Запорізька Січ виступала як осередок відновлення української державності [1, с. 387]. Відповідно на Січі не визнавали джерел права, які в той час діяли на іншій території України, а застосовували звичаєве козацьке право. Тож писаного закону в Запорізькій січі не було [1, с. 390].

Козацьке право приділяло значну увагу боротьбі зі злочинами проти особи. На основі аналізу звичаєвих норм у цій сфері можна стверджувати про те, що звичаєве право козаків теж містило спеціальні норми. Так, убивство козака вважалося тяжчим злочином, ніж убивство людини, що не належала до запорізької громади [1, с. 406]. До кваліфікованих видів убивства, виділених за потерпілим, належали такі: убивство батьків, новонародженої дитини, посадової особи, козацької старшини. До кваліфікованого посягання на життя належали також убивство шляхом отруєння, учинення вбивства за попередньою змовою групою осіб [16, с. 52]. Спеціальними нормами були також будь-які посягання на представників органів державної влади й управління [16, с. 53].

Виділення спеціальних норм можна простежити й у регламентації злочинів проти власності. Зокрема, розрізняли крадіжку особистого майна й майна всього товариства, а також малу й велику, залежно від розміру заподіяної шкоди. Коли крадіжка була вчинена на шкоду Січі чи її козака

або повторно, злочин карали як кваліфікований. Кваліфіковано також вважали крадіжку, учинену під час стихійних лих, із військових сховищ, у товариша, із церкви, тому за неї призначали суворіше покарання [1, с. 408].

Наступним етапом в історії України був період Української козацької держави (XVII – XVIII ст.). Національно-визвольна війна українського народу, яка тривала з 1648 до 1654 р., закінчилася звільненням значної частини українських земель з-під влади Речі Посполитої. Унаслідок переможної національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького сформувалася Українська Козацько-Гетьманська держава (Гетьманщина), вирішальну роль у формуванні якої відіграла Запорізька Січ [1, с. 422].

Чинні на момент утворення Гетьманщини правові норми (норми Литовського статуту 1588 р., магдебурзького права, нормативні акти гетьманської влади, українського звичаєвого права тощо) часто суперечили одна одній і були значною мірою застарілими, що зумовило необхідність кодифікації українського права. У результаті проведеної кодифікаційної роботи 8 липня 1743 р. у Глухові було підписано проект Кодексу під назвою «Права, за якими судиться малоросійський народ», який об'єднав у собі норми державного, цивільного, кримінального та процесуального права Гетьманщини станом на першу половину XVIII ст. І хоча «Права» не були офіційно затвердженими через поступове обмеження та скасування російським самодержавством автономного устрою Гетьманщини, вони набули поширеного застосування в судових установах Гетьманщини як законодавчий акт під час розгляду й вирішення судових справ [1, с. 424–425].

«Права» вже передбачали глибоку диференціацію кримінальної відповідальності за окремі види злочинів. На тяжкість злочину впливав спосіб його вчинення (підступ, таємність, насильство), засоби (небезпечне або незвичайне знаряддя, отрута) і обставини діяння (уночі, у банді). До обтяжуючих обставин належали також професійність і рецидив. Окреме обтяжуюче значення мала наявність злої волі («из злоби и ярости»), що, як правило, брали до уваги при вбивстві батьків і близьких осіб. Особливе значення мали також мотиви діяння, причому вчинення злочину за корисливих мотивів збільшувало вину й посилювало покарання [1, с. 517].

Особливо глибоко було диференційовано кримінальну відповідальність за умисне вбивство. Зокрема, за ознаками суб'єкта та потерпілого виділяли вбивство слугою свого пана, посполитим – шляхтича або козака, дітьми – батьків, одним із подружжя – другого, братом – брата чи сестри, убивство близьких родичів, службовцем свого зверхника й інші. До кваліфікованих видів убивства належали такі: убивство під час розбійного нападу («гвалтовного наїзду») на чужу загороду або дім, убивство, учинене в банді, а також за допомогою ножа, кинджала або іншого «незвичайного» предмета, отрутою. До простих (некваліфікованих) видів умисного вбивства належали, наприклад, убивство під час двобою й «кулачного бою». Слід зауважити однак, що незважаючи на становий принцип у кримінальному праві того часу, життя й здоров'я всіх станів, навіть невільників, охороняли загалом однаково – за вбивство зазвичай призначали смертну кару. Проте становна відмінність позначалася на розмірі відшкодування й інших грошових платежів, що збільшувалися в міру підвищення правового статусу потерпілого [1, с. 518]. Так, за вбивство особи шляхетського військового чи духовного сану передбачалося покарання відрубанням голови та повною головою від 30 крб. за вбивство сільського вїта до 120 крб. за вбивство шляхтича. Тобто розмір голови залежав від того, яке становище займав убитий у суспільстві [1, с. 520].

Варто зауважити також, що «Права» посилено охороняли жінок. Так, за тілесне ушкодження певних людських органів карали арештом від 5 до 20 тижнів і відшкодуванням у розмірі 48 крб., а якщо потерпілою особою була жінка, то термін арешту й розмір відшкодування подвоювали [1, с. 520].

За Кодексом 1743 р. крадіжки поділяли на легкі й важкі залежно від вартості викрадених речей. Коли ціна була вищою, ніж 20 крб., крадіжку вважали важкою; до 20 крб. – легкою. Третьою, найлегшою категорією крадіжки, яку можна вважати привілейованим складом у сучасному розумінні, була крадіжка, учинена за пом'якшуючих обставин: тривалого голодування, легковажності малолітніх осіб, чужої підмови тощо. Незалежно від вартості викраденого майна кваліфікованими складами злочинів були такі: крадіжка в банді, з-під замка, шляхом підкопу тощо, а також затримання злочинця на гарячому або з краденим майном. Так само важкою була й крадіжка, учинена відносно майна або приміщення, які перебували під особливою охороною (наприклад, крадіжки, учинені в церквах і освячених місцях, обкрадання трупів, викопаних із гробів, крадіжка хліборобських плодів, передусім збіжжя й сіна). Також кваліфікуючою ознакою було вчинення крадіжки вдруге, втретє, вчетверте. За останню карали смертною карою [1, с. 524–525].

Узагалі «Права» у багатьох випадках передбачали кваліфікуючі ознаки, які впливали на ступінь тяжкості вчиненого. Так, крім описаних вище випадків, наприклад, злочин протиправного ув'язнення, мордування був кваліфікований за ознакою скалічення ув'язненого, його вбивства чи смерті від ран [1, с. 523–524]. Згвалтування передбачало такі кваліфіковані складі, як згвалтування черниці та згвалтування малолітніх [1, с. 527–528], норма про звітництво для розпусти передбачала таку кваліфікуючу ознаку, як рецидив [1, с. 528].

Таким чином, «Права» 1743 р. уже містять широкую диференціацію кримінальної відповідальності й велику кількість спеціальних кримінально-правових норм, серед яких уже можна виділити такі, які передбачають кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані складі злочинів.

Далі внаслідок дії різних соціально-політичних факторів Україна поступово втрачала свою автономію [16, с. 54]. Почався тривалий період перебування українських земель у складі Російської й Австрійської імперій, а згодом – об'єднаної Австро-Угорської монархії.

Уже з 1654 р. за укладеним українсько-московським договором Українська козацька держава існувала під протекторатом Московської держави, а в першій половині XIX ст. майже всі українські землі перебували під владою Російської імперії [1, с. 573–574]. Під тиском імперської політики Росії українське законодавство поступово зменшувало сферу свого застосування, а його місце займало загально-російське кримінальне законодавство [16, с. 54].

Для того, щоб поширити на українські землі російське законодавство, було використано кодифікацію права Лівобережної й Правобережної України, яку здійснювали паралельно з кодифікацією права в Російській імперії [1, с. 607]. Після інкорпорації права, яка мала результатом «Повне зібрання законів Російської імперії» та «Звід законів Російської імперії», була проведена кодифікаційна робота, і кримінально-правові норми були об'єднані в «Уложенні про покарання кримінальні та виправні» 1845 р. [1, с. 610–612]. «Уложення...» зазнало трьох редакцій (1857, 1866, 1885 рр.) і було в сучасному розумінні першим кримінальним кодексом Росії, основною особливістю якого порівняно з більш ранніми нормативними актами було виділення загальної й особливої частин у його структурі [1, с. 612, 632–633].

Маючи структуру, близьку до сучасної побудови кодексів, «Уложення...» теж диференціює кримінальну відповідальність за окремі види злочинних діянь і виділяє спеціальні норми, які передбачають кваліфіковані чи привілейовані складі злочинів. Наприклад, ч. 2 ст. 1922 містить привілейовану норму про вбивство незаконнонароджених сина чи дочки матір'ю від сорому чи страху при самому народженні немовляти, якщо при цьому не буде доведено, що вона вже раніше була винуватою в тому ж злочині. Ст. 1923 передбачає кваліфікований склад: убивство вагітної жінки, якщо винуватий знав про цей її стан [15, с. 741–742]. Таких прикладів виділення кваліфікованих чи привілейованих складів злочинів можна навести чимало.

На початку XX ст. в Російській імперії були чинними два збірники кримінальних законів: «Уложення про покарання кримінальні та виправні» у редакції 1885 р. і «Статут про покарання, що накладаються мировими суддями» 1864 р. У зв'язку з наростаючим революційним рухом із метою посилення кримінальної репресії в 1903 р. було затверджене нове «Кримінальне уложення» [1, с. 653–654, 659].

Уложення 1903 р. містить велику кількість спеціальних кримінально-правових норм, які вже зазнали чіткої систематизації та містять кваліфіковані, особливо кваліфіковані, привілейовані й особливо привілейовані складі злочинів. Наприклад, глибокої диференціації зазнала кримінальна відповідальність за позбавлення життя. Уложення містить загальну норму про вбивство [14, ст. 453], а також кваліфіковані та привілейовані норми, які розміщені в наступних статтях закону. Ст. 455 передбачає кваліфіковані норми про вбивство, наприклад, убивство родича по висхідній чи низхідній лінії, чоловіка чи дружини, брата чи сестри; священнослужителя під час здійснення ним служби Божої; службової особи при виконанні або у зв'язку з виконанням нею службових обов'язків; способом, небезпечним для життя багатьох осіб; способом, який заподіює особливих мук для вбитого; шляхом отруєння; із корисливою ціллю; із метою полегшити вчинення іншого тяжкого злочину і т. д. (усього 13 пунктів) [14, ст. 455].

У ст. 454 передбачена особливо кваліфікована норма про вбивство матері чи законного батька; у ст. 456 – про вбивство глави іноземної держави [14, ст. 454, 456].

Ч. 1 ст. 458 містить привілейовану норму про вбивство, задумане або вчинене під впливом сильного душевного хвилювання. У ч. 2 цієї статті міститься особливо привілейована норма, яка підлягала застосуванню, якщо такий душевний стан викликаний протизаконним насильством над особою чи тяжкою образою з боку потерпілого [14, ст. 458]. Ст. 459 містить привілейовану норму про вбивство, учинене під час перевищення меж необхідної оборони [14, ст. 459].

Уложення 1903 р. також містило привілейований склад злочину про евтаназію (у сучасному розумінні). Ст. 460 передбачала відповідальність за вбивство, учинене на прохання вбитого або зі співчуття до нього [14, ст. 460].

Спеціальною нормою, яка містила привілейований склад злочину, була також норма про вбивство матір'ю нажитої нею не в шлюбі дитини при її народженні [14, ст. 461].

Таким чином, Кримінальне уложення 1903 р. широко застосовує спеціальні кримінально-правові норми для диференціації кримінальної відповідальності, формулювання та структурне розміщення яких у межах структурних одиниць Уложення вже близьке до сучасного.

Щодо Галичини, то в 1772 р. за результатами першого поділу Речі Посполитої вона була включена до складу австрійських володінь, які в той час були частиною Священної Римської імперії німецької нації. У 1774 р. до складу

Австрії було приєднано також і Буковину. У 1804 р. імператор Франц I проголосив створення Австрійської імперії, а в 1867 р. було створено Австро-Угорську дуалістичну монархію, яка проіснувала до 1918 р. Австрійський уряд штучно об'єднав українські та польські землі в єдиний адміністративний край під назвою Королівство Галичини та Володимирії, східна частина якого (Східна Галичина) була в основному населена українцями із центром у Львові. Запровадивши в Галичині подібну до австрійської систему державних органів і крайового самоврядування, австрійський уряд також поширив дію австрійського права на територію всієї імперії [1, с. 681–683].

У середині XVIII ст. в Австрійській монархії виникла гостра необхідність у систематизації кримінального права. Протягом нетривалого проміжку часу було прийнято кілька кодексів, які, однак, або не поширювали свою дію на територію Галичини, або діяли недовго (Кримінальний кодекс Марії Терезії 1768 р. – Терезіана, Кримінальне уложення Йосифа II 1787 р., Кримінальний кодекс 1797 р., Кримінальний кодекс 1803 р. – Францішкана) [1, с. 707–712].

У 1848 р. в Австрії відбулася буржуазно-демократична революція, яка призвела до перегляду кримінального законодавства імперії, у результаті чого в 1852 р. було прийнято новий Кримінальний кодекс (Загальний кримінальний кодекс Францішка-Юзефа). Він був чинним у Галичині й Буковині в складі Австрії й Австро-Угорщини, а після її розпаду був основним кримінальним законом у Галичині аж до введення там польського Кримінального кодексу 1932 р. [1, с. 713–714].

В Австрійському кримінальному кодексі 1852 р. з огляду на ступінь тяжкості різних випадків одного й того ж протиправного діяння вони поділялися на такі:

- прості (нормальні);
- кваліфіковані;
- привілейовані.

Кваліфіковані та привілейовані склади злочинів якраз і є вираженням спеціальних кримінально-правових норм у сучасному розумінні. Так, привілейованим складом щодо простого вбивства, передбаченого п. 4 § 135, було дітовбивство (§ 139), а кваліфікованими – випадки вбивства, передбачені п. п. 1–3 § 135: приховане вбивство, яке вчинялося за допомогою отрути чи іншим підступним способом; убивство, поєднане з розбоям, що вчинялося з метою заволодіння майном потерпілої особи; убивство, учинене на замовлення [19, с. 86–87].

1917–1920 рр. ознаменувалися активними державотворчими процесами на території України. На цьому шляху Україна пережила три періоди:

- 1) період Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.);
- 2) період Гетьманства (квітень 1918 – грудень 1918 рр.);
- 3) період Директорії (грудень 1918 – грудень 1920 рр.) [16, с. 78].

У добу Центральної Ради кримінальне законодавство Української Народної Республіки продовжувало базуватися на кримінальному законодавстві Російської імперії, зокрема, майже в повному обсязі діяло Кримінальне уложення 1903 р. [1, с. 744].

Значно успішніше розвивалося кримінальне законодавство в період Української держави П. Скоропадського. Хоча зберігали чинність нормативні акти Російської імперії, із метою забезпечення політичної й економічної безпеки Української держави, охорони державного порядку та громадського спокою було видано низку нових нормативних актів. Зокрема, у контексті аналізу спеціальних норм заслуговує уваги законопроект «Про захист життя, недоторканності й честі особи Гетьмана всієї України», ухвалений 27 листопада 1918 р. [1, с. 754–757]. Він містив норму

про посягання на життя Гетьмана, яка є спеціальною нормою про умисне вбивство.

Ще одним актом була постанова «Про деякі тимчасові зміни кари за крадіжку, шахрайство, присвоєння та розтрату чужого майна й поширення підсудності карних справ мировим суддям» від 14 грудня 1918 р. Згідно із цією постановою, було диференційовано відповідальність за крадіжку, шахрайство, присвоєння та розтрату чужого майна залежно від вартості майна. Кваліфікованими ці злочини вважалися, якщо вартість майна перевищувала 1500 крб.; у цьому разі вони тягнули відповідальність відповідно до статей «Уложення про покарання кримінальні та виправні» у редакції 1885 р. [1, с. 758].

Із приходом до влади Директорії почалася робота щодо систематизації кримінального законодавства, проте розроблений «Статут Карний» так і не набув чинності, оскільки через складну політичну ситуацію не був затверджений Директорією [1, с. 764]. Отже, сфера кримінально-правових відносин, як і за часів Гетьманату Скоропадського, регулювалася розрізненими нормативними актами. Продовжувалася активна боротьба зі злочинами проти власності.

Одним із прийнятих Директорією актів був закон «Про шахрайство» від 18 липня 1919 р., відповідно до якого розрізняли шахрайство, що не перевищувало суми в 300 крб., і таке, що сягало за 300 крб. Із метою поліпшення економічної ситуації був прийнятий закон «Про спекуляцію» від 26 січня 1919 р. Відповідний злочин був кваліфікований залежно від розміру незаконно отриманої вигоди (якщо сума прибутку звинуваченого в спекуляції перевищувала 3 тис. крб.) [1, с. 766].

Таким чином, проведений аналіз пам'яток кримінального права України дає змогу зробити висновок про те, що спеціальні норми мали місце в джерелах права на всіх історичних етапах, розширюючись і зазнаючи вдосконалення в ході історичного розвитку нашої держави.

Однак слід зауважити, що важливе значення має історичне вивчення не лише об'єкта дослідження, а й становлення та розвитку знань про нього [17, с. 55]. Як бачимо, інтуїтивне розуміння спеціальної норми бере витоки ще з усних звичаєвих норм, які в XI – XII ст. отримали своє закріплення в «Руській Правді», і на законодавчому рівні такі норми набували все більшого поширення в джерелах кримінального права, які в різні історичні епохи діяли на території сучасної України. Проте теорія кримінального права тривалий період не оперувала поняттям спеціальної кримінально-правової норми. Теоретичне розуміння та розроблення цього поняття на території нашої держави почалися значно пізніше – з радянського періоду в історії України.

У кримінальних кодексах Української РСР 1922, 1927 і 1960 рр. не лише утвердилася система спеціальних норм, близька до сучасної, але й з'явилося теоретичне обґрунтування правил кваліфікації за наявності таких норм. Слід зазначити, що хоча наукове розроблення поняття спеціальної норми була здійснене російськими вченими, їх висновки є релевантними й для України, адже, як справедливо підкреслює В.К. Гришук, процес створення в Україні нового права був однозначно підпорядкований правотворчій і правозастосувальній практиці РРФСР [3, с. 17].

У 1947 р. радянський науковець А.А. Герцензон виділив поняття конкуренції кримінальних законів, визначивши її як наявність двох або кількох кримінальних законів, які рівною мірою передбачають караність цього діяння. При цьому науковець наголошував, що в таких випадках відсутня сукупність злочинів, а має місце лише сукупність (конкуренція) законів, і злочин у цьому разі має кваліфікуватися за тим законом (статтею кримінального кодексу), який передбачає такий **спеціальний вид злочину** [2, с. 21]. Таким чином, хоч науковець ще не визначає поняття спеціальної кримінально-правової норми, але згадує закон

(розуміючи під ним статтю кримінального кодексу), який передбачає спеціальний вид злочину. Це поняття спеціального виду злочину по суті і є спеціальною кримінально-правовою нормою в сучасному розумінні.

Згодом у 1957 р. до аналізу спеціальної норми та її співвідношення із загальною нормою звертався А.Н. Трайнін, роблячи висновок, що за умови конкуренції загальної та спеціальної норми повинна застосовуватися спеціальна норма. Як зазначає учений, **спеціальний склад** бере верх над родовим. Родовий склад таким чином ніби зберігається в резерві для тих випадків, які не охоплюються спеціальними складами [13, с. 243–244].

Найповніше розуміння поняття саме **спеціальної норми** в сучасному розумінні, яке залишилося до нашого часу, виклав у 1963 р. у праці з кваліфікації злочинів В.М. Кудрявцев. Зробивши висновок про наявність у тогочасному кримінальному законодавстві великої кількості спеціальних норм, учений підкреслив важливість формулювання загального правила кваліфікації в разі конкуренції загальної й спеціальної норм. При цьому науковець зазначає, що пріоритет спеціальної норми над загальною заснований на тому, що виділяючи із загальної норми спеціальну, законодавець прямо й недвозначно визначив своє ставлення до цього різновиду злочинних діянь [7, с. 252–253]. Таким чином, хоч науковець і дав розуміння поняття спеціальної норми тільки через призму конкуренції загальної та спеціальної норм, проте викладені ним правила кваліфікації в разі конкуренції загальної й спеціальної, а також кількох спеціальних норм, зберігають актуальність і сьогодні.

Висновки. Отже, проведений аналіз законодавчих джерел, які діяли на території України, дає змогу зробити висновок про те, що спеціальні норми застосовувалися в цих пам'ятках на всіх історичних етапах розвитку нашої держави. Саме ж розуміння спеціальної норми як кримінально-правового поняття з'явилося значно пізніше – у радянський період в історії України. Тоді ж були розроблені правила кваліфікації в разі конкуренції загальної та спеціальної, а також кількох спеціальних норм, які по суті застосовуються дотепер.

Список використаної літератури:

1. Бойко І.Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних і процесуальних відносин в Україні (IX–XX ст.) : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів] / І.Й. Бойко. – Львів : Видавн. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2014. – 904 с.
2. Герцензон А.А. Квалификация преступления / А.А. Герцензон. – М. : Военно-юридическая академия, 1947. – 27 с.
3. Гришук В.К. Кодифікація кримінального законодавства України: проблеми історії і методології / В.К. Гришук. – Львів : Світ, 1992. – 168 с.
4. Иванов В.М. Історія держави і права України: [навчальний посібник] / В.М. Иванов. – Ч. 1. – К. : МАУП, 2002. – 264 с.
5. Каролина [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Germany/XVI/1520-1540/Karolina/text.html>.

6. Ковальова С.Г. Судебник великого князя Казимира Ягайловича : [монографія] / С.Г. Ковальова. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – 112 с.

7. Кудрявцев В.Н. Теоретические основы квалификации преступлений / В.Н. Кудрявцев. – М. : Гос. изд-во юрид. лит-ры, 1963 – 323 с.

8. Кульчицкий В.С. Галицько-Волинська держава (1199–1349) : [монографія] / В.С. Кульчицкий, Б.Й. Тищик, І.Й. Бойко. – Львів, 2005. – 280 с.

9. Кульчицкий В.С. Історія держави і права України : [навч. посібн.] / В.С. Кульчицкий, Б.Й. Тищик. – Львів : Тріада плюс, 2000. – 400 с.

10. Правда Руська [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr51.htm>.

11. Сеньків Ю.В. Уголовная ответственность в украинских городах Великого княжества Литовского по магдебургскому праву / Ю.В. Сеньків // Закон и жизнь. – 2013. – № 8/3. – С. 187–190.

12. Терлюк І.Я. Огляд історії кримінального права України : [навчальний посібник] / І.Я. Терлюк. – Львів : Ліга-Прес, 2007. – 92 с.

13. Трайнін А.Н. Общее учение о составе преступления / А.Н. Трайнін. – М. : Госюриздат, 1957. – 363 с.

14. Уголовное уложение. Высочайше утвержденное 22 марта 1903 г. – С.-Петербург : Сенатская типография, 1903. – 144 с.

15. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. – Санкт-Петербург : Вь Типографии Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии. – 1845. – 922 с.

16. Фріс П.Л. Нарис історії кримінально-правової політики України : [монографія] / П.Л. Фріс ; за заг. ред. М.В. Костицького. – К. : Атіка, 2005. – 124 с.

17. Шейко В.М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності: [підручник] / В.М. Шейко, Н.М. Кушнарченко. – К. : Знання, 2004. – 307 с.

18. Шкварець В.П. Історія держави і права України : [навч. посібник] / В.П. Шкварець, В.К. Орловський. – Миколаїв : Видавництво МДГУ ім. П. Могили, 2006. – 215 с.

19. Шуп'яна М.Ю. Система покарань за австрійським кримінальним кодексом 1852 р. та практика їх застосування у Східній Галичині : [монографія] / М.Ю. Шуп'яна. – Львів, 2017. – 252 с.

ДОВІДКА ПРО АВТОРА

Сень Ірина Зеновіївна – аспірант кафедри кримінального права і кримінології юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка;

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Sen Iryna Zenoviivna – Postgraduate Student at the Department of Criminal Law and Criminology of Faculty of Law of Ivan Franko National University of Lviv;

iryna.sen@gmail.com